द्वादशः पाठः

राजस्थानप्रदेशस्य पश्चिमाञ्चले प्रसृतास्ति थारमरुभूमिः। राजस्थानीयाः वयं विशेषतः अस्य मरुदेशस्य शोभासम्पदः अक्षयकोषं प्रति अनुरक्ताः गौरवान्विताः च स्मः। न केवलं वयमपितु मरुमहिम्ना आकृष्टाः देशाटनरुचयः वैदेशिकाः अपि मरुसौन्दर्य-दर्शन-वञ्चितान् स्वात्मनः लोचनैर्वञ्चितान् मन्यमानाः मरुदर्शनं कृत्वा आत्मनः धन्यान् मन्यन्ते। राजस्थानी-भाषायाः महाकविः स्वनामधन्यः पद्मश्रीः कन्हैयालालः सेठिया इमामेव भूमिं स्तुवन् 'धरती धोराँ री' इत्यमरं गीतं रचितवान्। आधुनिकाः संस्कृत-कवयोऽपि स्वकाव्येषु मरुभूमि-गौरवगानं कृतवन्तः। प्रस्तुते पाठे कतिपयैः सरलैः श्लोकैः मरुभूमेः अपूर्वसौन्दर्यस्य यथावच्च चित्ताकर्षकं च चारुचित्रं प्रस्तूयते।

मरुसौन्दर्यम्

शरीर - विज्ञान - विचक्षणेन प्रशंसितोऽयं चरकेश्वरेण।
स्नेहार्द्र-भावैकरसैर्विशिष्टः शुष्कोऽपि नित्यं सरसः स देशः ।। १ ।।

मरुः सुवर्णो न हि येन दृष्टः किं तेन दृष्टं कुहचित् सुदृश्यम्।
स्फुटं मरौ भान्ति सुमेरुशृङ्गाः शिलासु कृष्णासु न ते हि मृग्याः ।। २ ।।

रम्ये क्वचित् सैकत-वप्र-सानौ सुकोमले भास्वति हैमवर्णे।
प्रातः प्रदोषे च सुखं स्थितानां केषां न चेतांसि विकासवन्ति ।। ३ ।।

स शीतलो गन्धवहः समीरः स तित्तिराणां मधुरो विरावः।
तन्नर्तनं बर्हविभूषणानां समुत्प्लुतिः सा च कुरङ्गमाणाम् ।। ४ ।।

ते तुन्दिलाः स्वादुरसाः कलिङ्गाः सा शारदी चञ्चलचन्द्रिका च।
स्फूर्तिः स्फुरन्ती स्फुरगावलीषु क्रमेलकानां गतयश्च तास्ताः ।। ५ ।।

वर्षागमे चारुमरुं विहाय क्वान्यत्र कस्यापि रमेत चित्तम्।
सरःसु वर्षासमयेऽपि यस्मिन् शरत्-प्रसन्नं सलिलं चकास्ति ।। ६ ।।

गावः प्रसन्नाः मनुजाः प्रसन्नाः देवाः प्रसन्नाः व्रतदानयज्ञैः।
किं नाम तद्यन्न मरौ समृद्धं विद्या-समृद्धो भवता विधेयः ।। ७ ।।

-पं. विद्याधरः शास्त्री

मानं मनीषिता मैत्री मरुदुष्णं मरीचिका।
मृगाः मूर्ध्नि मनुष्याणाम् उष्णीषं प्रमुखम्मरौ ।।८ ।।

–अज्ञातमूलं सम्पादितञ्च

अन्वयः

१. शरीरविज्ञानविचक्षणेन चरकेश्वरेण प्रशंसितः सः अयं देशः शुष्कः अपि (सन्) स्नेहार्द्रभावैकरसैः विशिष्टः (अतः) नित्यं सरसः (अस्ति)।

२. सुवर्णः मरुः येन न हि दृष्टः तेन कुहचित् सुदृश्यं किं दृष्टम्? (ये) सुमेरुशृङ्गाः मरौ स्फुटं भान्ति, कृष्णासु शिलासु ते नहि मृग्याः।

३. क्वचित् रम्ये सुकोमले भास्वति हैमवर्णे सैकतवप्रसानौ प्रातः प्रदोषे च सुखं स्थितानां केषां चेतांसि विकासवन्ति न?

४. स शीतलः गन्धवहः (च) समीरः, तित्तिराणां स मधुरः विरावः, बर्हविभूषणानां तत् नर्तनम्, सा च कुरङ्गमाणां समुत्प्लुतिः।

५. ते तुन्दिलाः स्वादुरसा कलिङ्गाः, सा च शारदी चञ्चल-चन्द्रिका, स्फुरगावलीषु स्फुरन्ती (सा) स्फूर्तिः, क्रमेलकानां च ताः ताः गतयः।

६. वर्षागमे चारुमरुं विहाय अन्यत्र क्व कस्यापि चित्तम् रमेत? यस्मिन (मरौ) वर्षासमयेऽपि सरःसु शरत्प्रसन्नं सलिलं चकास्ति।

७. (मरौ) गावः प्रसन्नाः, मनुजाः प्रसन्नाः व्रतदानयज्ञैः च देवाः प्रसन्नाः। किं नाम तत् यत् मरौ न समृद्धम्? (सोऽयं मरुः) भवता विद्यासमृद्धो विधेयः।

८. मानं, मनीषिता, मैत्री, उष्णं मरुत्, मरीचिका, मृगाः, मनुष्याणां मूर्ध्नि उष्णीषम्— (इत्येतत्सर्वं) मरौ प्रमुखम्।

शब्दार्थाः

शरीरविज्ञान-विचक्षणेन — शरीरविज्ञानस्य=चिकित्साशास्त्रस्य विचक्षणेन=विशेषज्ञेन, चिकित्सकेन वैद्येन वा इत्यर्थः। **चरकेश्वरेण**— आचार्य-चरकेण। **स्नेहार्द्रभावैकरसैः विशिष्टः** — स्नेहेन आर्द्रःभावः स्नेहार्द्रभावः, केवलं तद्रसैः विशिष्टः=युक्तः। अत्र अर्थद्वयम् — १. घृतादि की चिकनाई के एकमात्र रसों से २. प्रेम और दयादि भावों की एकमात्र मधुरताओं से। **शुष्कः अपि**- रूक्षः अपि। **सरसः** - रसेन सहितः रसयुक्तः। अत्रापि अर्थद्वयम् — १. स्वादिष्ठम् २. आनन्दमयः। **सुवर्णः** — सुन्दरः, सुन्दरवर्णयुक्तः, स्वर्णरूपः (सुरंगा-रंगीला)। **मरुः** — मरुप्रदेशः, सुमेरुपर्वतः **दृष्टः** — अवलोकितः। **कुहचित्** — कुत्रचित् (कहीं पर)। **सुदृश्यम्** — दर्शनीयम्। **मरौ** — मरुदेशे। **स्फुटम्** — स्पष्टम्। **भान्ति** — शोभन्ते। **सुमेरुशृङ्गाः** — सुमेरुपर्वतस्य शिखराणि। **कृष्णासु** — श्यामासु। **मृग्याः** — अन्वेषणीयाः। **क्वचित्** — कुत्रचित्। **रम्ये** — रमणीये। **सुकोमले** — मृदौ। **भास्वति** — द्युतिमाने,

ज्योतिर्मये। **हैमवर्णे** — स्वर्णिमे। **सैकतवप्र-सानौ**— सैकतवप्रः=बालुकास्तूपः, बालुका-पर्वतः वा तस्य सानौ=शिखरे (मिट्टी के टीलों या धोरों की चोटी पर)। **प्रदोषे** — निशीथकाले, रात्रौ। **सुखम्** — सुखपूर्वकम्, सानन्दम्। **स्थितानाम्** — उपविष्टाणाम्। **केषाम्** — केषां जनानाम्। **चेतांसि** — मनांसि। **विकासवन्ति** — विकसितानि, प्रफुल्लानि। **गन्धवहः** — गन्धं=सौरभं वहति इति। **समीरः** — वायुः। **तित्तिराणाम्** — पक्षिविशेषाणाम्, 'तीतर' इत्याख्यानाम्। तीतरों का। तित्ति इति शब्दं करोति इति तित्तिरः। **विरावः** — कूजनम्, कूजितम्, ध्वनिः। **बर्हविभूषणानाम्** —बर्हः=पुच्छः एव विभूषणं येषां ते मयूराः, तेषाम्। मोरों का। **नर्तनम्** — नृत्यम्। **कुरङ्गमाणाम्** — कुरङ्गमः=हरिणः, तेषाम्। हरिणों की। **तुन्दिलाः** — स्थूलाः। मोटे। **स्वादुरसाः** — सुमधुराः। **कलिङ्गाः** — कलिङ्गः इति देशविशेषः। किन्तु अत्र फल-विशेषः। मतीरे। **शारदी** — शरत्कालीना। **चञ्चल-चन्द्रिका**- चञ्चला चन्द्रज्योत्स्ना। **स्फुरगावलीषु** — खगपङ्क्तिषु। **स्फुरन्ती** — स्पन्दमाना-फड़कती हुई, दमकती हुई। **स्फूर्तिः** — स्फुरणम्। **क्रमेलकानाम्** — उष्ट्राणाम्। **गतयः** — गमनप्रकाराः, चाल इति। **वर्षागमे** — वृष्टिकाले। **चारु-मरुम्** — सुन्दरं मरुदेशम्। **विहाय** — त्यक्त्वा। **क्व** — कुत्र। **चित्तम्** — मनः। **रमेत** — रमणं कुर्यात्। **सरःसु** — सरोवरेषु, तडागेषु। **शरत्प्रसन्नम्** — शरदृतौ इव प्रसन्नं=स्वच्छं, निर्मलम्। शरद् ऋतु के समान साफ। **सलिलम्** — जलम्, पयः। **चकास्ति** — शोभते। **गावः** — धेनवः। **प्रसन्नाः** — तुष्टाः। **मनुजाः** — मानवाः। **व्रतदानयज्ञैः** — व्रतेन दानेन यज्ञेन च। **विद्यासमृद्धो** — विद्यया समृद्धः=सम्पन्नः। **विधेयः** — विधातव्यः, सम्पादनीयः, करणीयः। **मानम्** — सम्मानः, आदरः। **मनीषिता** — विद्वत्ता, विचारशीलता। **मैत्री** — मित्रता। **मरुत्** — वायुः। **मरीचिका** — मृगतृष्णा, मृगमरीचिका। **मूर्ध्नि** — शिरसि, मस्तके। **उष्णीषम्** — शिरोवेष्टनम्, शिरस्त्राणम्, पगड़ी इति।

अभ्यासः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. पाठेऽस्मिन् 'शरीर विज्ञान-विचक्षणः' इति विशेषणं कस्य कृते प्रयुक्तम् —

(अ) आचार्य-चरकस्य (आ) आचार्य-चार्वाकस्य

(इ) आचार्य-सुश्रुतस्य (ई) आचार्य वाग्भटस्य ( )

२. 'मरुः सुवर्णो नहि येन दृष्टः'- इत्यस्य अर्थोऽस्ति —

(अ) मरुभूमौ येन स्वर्णम् (काञ्चनम्) न दृष्टम्।

(आ) मरुभूमौ सुन्दरः वर्णः (रङ्ग) येन न दृष्टः।

(इ) स्वर्णस्य मरुप्रदेशः येन न दृष्टः

(ई) सुवर्णः (सुरङ्ग) स्वर्णरूपः वा मरुदेशः येन न दृष्टः। ( )

३. 'सैकतवप्रसानुः' इत्यस्य कृते प्रयुक्तं विशेषणमस्ति —

(अ) रम्यः (आ) सुकोमलः

(इ) हैमवर्णः (ई) उपर्युक्तानि सर्वाणि अपि( )

४. मरोः सौन्दर्यम् वर्धते विशेषतः —

(अ) वसन्तर्तौ (आ) शीतर्तौ

(इ) ग्रीष्मर्तौ (ई) वर्षर्तौ ( )

५. मरुदेशे के प्रसन्नाः सन्ति —

(अ) गावः (आ) मनुजाः

(इ) देवाः (ई) एते सर्वेऽपि ( )

६. 'मानं मनीषिता' इत्यादिपद्यानुसारं कियन्ति वस्तूनि मरुदेशे मुख्यानि प्रतिपादितानि —

(अ) पञ्च (आ) सप्त

(इ) अष्टौ (ई) नव ( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. अधोलिखित- प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखन्तु —

(क) चरकाचार्येण मरुभूमेः का विशेषता प्रकटिता?

(ख) मरुदेशे सैकतवप्राः (बालुका-स्तूपाः) कीदृशाः सन्ति?

(ग) वर्षागमे मरोः शोभा कीदृशी भवति?

(घ) मरुमरीचिकां स्पष्टीकुर्वन्तु।

२. 'क'-खण्डं 'ख'-खण्डेन यथोचितं योजयतु —

क	**ख**
१. चरकः	विरावः
२. बर्हविभूषणाः	उष्णीषम्
३. गन्धवहः	तुन्दिलाः
४. मूर्धा	समुत्प्लुतिः
५. तित्तिराः	नर्तनम्
६. कलिङ्गाः	शरीर-विज्ञानम्
७. कुरङ्गमाः	समीरः

३. अधोलिखित-पदानां पर्यायपदानि पाठाद् अन्विष्य लिख्यन्ताम् —

१. विशेषज्ञः	विचक्षणः
२. रूक्षः	....
३. वायुः	....
४. उष्ट्रः	....
५. शिरस्त्राणम्	....
६. हरिणः	....
७. मयूरः	....

८. निशाकाल:/निशारम्भ: ....

४. अधस्तनपदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखन्तु —

१. शुष्क: सरस:
२. निन्दित: ....
३. उष्ण: ....
४. खिन्न: ....
५. दरिद्र: ....
६. अपमानम्, अपमान: ....
७. कृश: ....
८. कठोर: ....

५. अधस्तन-पदानि आधृत्य (उदाहरणं च अनुसृत्य) संस्कृतेन वाक्य-निर्माणं कुर्वन्तु —

१. अयम् अयं भारतदेश: विश्वगुरु: इति कथ्यते।
२. विहाय ....
३. प्रात: ....
४. प्रदोषे ....
५. मैत्री ....

६. स्थूलाक्षरपदमाश्रित्य संस्कृतेन प्रश्नवाक्य-निर्माणं क्रियताम् —

१. **अयं** देश: शुष्क: अपि सरस:। क: देश: शुष्क: अपि सरस: ?
२. मरौ **तुन्दिला:** कलिङ्गा: भवन्ति। ....
३. **प्रदोषे** चेतांसि विकसन्ति। ....
४. **सुमेरुश्रृङ्गा:** मरौ भान्ति। ....
५. **तित्तिराणां** विराव: मधुर:। ....
६. **मरुदेश:** चरकेश्वरेण प्रशंसित:। ....

निबन्धात्मक-प्रश्ना:

१. मरुभूमे: सौन्दर्यम् अवलम्ब्य दश संस्कृत-वाक्यानि लिखन्तु।
२. मरुदेशस्य वर्षाकालिकं माहात्म्यं वर्णयन्तु।
३. 'रम्ये क्वचित्.....विकासवन्ति'-इत्यस्य पद्यस्य हिन्द्यनुवादो विधेय:।
४. 'स: शीतलो......कुरङ्गमाणाम्'-इत्यस्य पद्यस्य संस्कृत-व्याख्या विधेया।

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्ना:

१. (अ) २. (ई) ३. (ई) ४. (ई) ५. (ई) ६. (आ)

व्याकरण-प्रश्नाः

१. सन्धिविच्छेदं/सन्धिं वा कुर्वन्तु —

१. प्रशंसितोऽयम्	......................+.................
२. शुष्कः+अपि	....
३. तत्+नर्तनम्	....
४. तास्ताः	......................+.................
५. क्वान्यत्र	......................+.................
६. कस्य+अपि	....
७. समये+अपि	....
८. यन्न	......................+.................
९. चरक+ईश्वरः	....
१०. गतयश्च	......................+.................

२. अधोलिखितेषु पदेषु प्रकृतिप्रत्यय-विभागं कुर्वन्तु —

पदम्	**उपसर्गः + धातुः + प्रत्ययः**
१. विशिष्टः	वि + शिश् + क्त
२. प्रशंसितः	....
३. दृष्टः	....
४. सुदृश्यम्	....
५. नर्तनम्	....
६. समुत्प्लुतिः	....
७. स्फुरन्ती	....
८. गतिः	....
९. विहाय	....
१०. प्रसन्नम्	....
११. मनीषिता	....

३. निम्नलिखितेषु पदेषु समासः करणीयः —

१. शरीरस्य विज्ञानम्	शरीरविज्ञानम्
२. सुमेरोः शृङ्गाः	....
३. मयूराणां नर्तनम्	....
४. विद्यया समृद्धः	....
५ सैकतस्य वप्रः	....

४. अधोलिखितानां समस्तपदानां विग्रहं कुर्वन्तु–

१. कृष्णशिलासु	कृष्णासु शिलासु
२. स्नेहार्द्रः	....
३. मधुरविरावः	....
४. क्रमेलकगतिः	....
५. विद्यासमृद्धः	....
६. चञ्चलचन्द्रिका	....

५. वाच्य-परिवर्तनं (कर्तृवाच्याद् कर्मवाच्यम्, कर्मवाच्याद् वा कर्तृवाच्यम्) कुर्वन्तु —

१. अयं चरकेण प्रशंसितः।	चरकः इमं प्रशंसितवान्।
२. येन मरुः न दृष्टः।	....
३. सः किम् अपश्यत्?	....
४. तित्तिरैः मधुरः विरावः क्रियते।	....
५. देवाः प्रसन्नाः भवन्ति।	....